

ներկայացնում է մի փառաւոր հրապարակ, որպիսին օրինակ Դոմիցիլայի կատակումքինն է. իսկ նոցա ներքին մասը իրար հետ հիւսուած նեղ միջանցքների մի ցանցն է ներկայացնում. այս ասակ են Վալիստոսի, Անիի և ուրիշ կատակումքներ, Այդ միջանցքները 1—5 յարկանի են, (որոնցից վերջին յարկերը՝ աննկատելի կերպով իջնող անցքների պատճառով, երբեմն գծուար է սրոշել) և լուսաւորում են կամարի միջից եկած լոյսով:

Այդ միջանցքները մէկ արշիւնից մինչև երկու սաժին բարձրութիւն ունին:

—Ապա դասախօսը գալիս է նկարագրելու կատակումքների ներսի մասը, Մեռեւների մարմինները լուսնում էին և կտաւի մէջ փաթաթում ու դնում պատերի խոռոչներում, յետոյ ծածկում տախտակներով. տախտակների վերայ գրում էին զանազան արձանագրութիւններ, ու նկարում սիմվոլիքական պատկերներ: Երկար միջանցքները բաժանող ծանաղարհի վերայ կային տարբեր մեծութիւն ունեցող բնակարաններ՝ կարիկուներ (սեղաններ), կրիպաներ (մատուռներ), որոնց դասը անբաժան է ժողովրդի մասից, և կուպէներ (ընդարձակ եկեղեցիներ), սոքա բոլորն էլ միացած էին պատերի խոռոչների հետ, որոնց մէջ մինչև այսօր մեռելների ոսկորներ են գտնուում: Սեղանների տեղը բռնում էին այս եկեղեցիներում սովորաբար, նահատակների գերեզմանները, Վատակումքներն ուսումնասիրելիս առանձնապէս ուշադրութիւն գրաւողը պատերի վերայ եղած պատկերներն են, որոնց մէջ առաջին երկու դարերից շատ քիչ բան է մնացել, հետեւեալ պատճառներով. քրիստոնեաները վախենում էին, որ այդ պատկերները նորամուտների և թերահաւատների համար գայթակղութեան քար կլինեն, և առիթ կտան նոցա կրկին անգամ հեթանոսութեան դիմելուն. սակեղագործութեան գաղափարն էլ դեռ նկարողների հոգու մէջ չէր արմատացել ու ներքին բովանդակութիւն չէր ստացել. քրիստոնեաների մէջ կային նաև պատկերազրուծեան թշնամիներ: Զնայած այս բոլորին, առաջին դարուց մնացած պատկերազրուծեան և կենդանազրուծեան յիշատակներ են պահուել:

Այդ պատկերազրուծեանց մէջ աչքի են ընկնում զանազան սիմվոլներ, որոնք նախկին քրիստոնեաների հասկացողութիւնները և հայեացքներն են ցոյց տալիս. այսպէս օրինակ, խարխիւր քրիստոնէական յուսոյ նշան է. աղանձին, ծառի ծիւղ բռնած կտուցի մէջ՝ խաղաղութեան նշան է. գոյութիւն չունեցող ֆենիքս թռչունը անմահութեան նշան է. քաղաղը—արթնութեան նշան է՝ պատրաստ և արթուն մնալու վերջին դատաստանի համար. գառը Յիսուսի նշանն է, իսկ առաջին երեք դարերում չի պատահում: Առասպելական Որփեոսը ընձենու մորթի մէջ փաթաթուած իւր քնարն

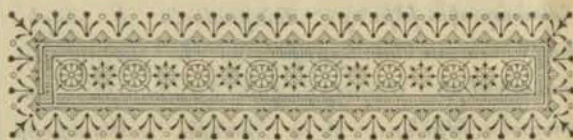
է ածում, իսկ նորան վայրենի կենդանիներն են շրջապատել ու լսում երաժշտութիւնը, — սա Քրիստոսի նշանն է, երբ իւր շուրջը հաւաքուած ժողովրդին քարոզում էր:

Սիմվոլների միւս դասին են պատկանում նոքա, որոնք Քրիստոսի առակների բովանդակութիւնն են տալիս. ինչպէս օրինակ, քաջ հովուի առակը՝ մի երիտասարդ, որ ուսերի վերայ ունար է գրել:

Յետոյ պատահում են Ս. Գրքից հանած զանազան պատկերներ, որոնք պարագորգներին զրահնցելու և փողոցային տեսարաններից հեռի պահելու համար էին: Աչքի է ընկնում իւր տարօրինակութեամբ այս պատկերը. մի մարդ կանգնած է, իսկ շալակին ունի մի ձուկ և մի զամբիւղ հաց, սա էլ Քրիստոսի և հացի բեկման խորհրդի նշանն է: Եւսկ այսպիսի նշանազրուծիւնից, ասում է յարգելի դասախօսը, սկսուեց քրիստոնէական արուեստը, որ ժամանակի ընթացքում հասաւ մեր ժամանակակից բարձր գեղարուեստական ձևերին:

Յարգելի պրոֆեսորը դասախօսութեան ընթացքում ցոյց է տուել մի շարք պատկերներ՝ կատակումքների շինութեան ձևը և սիմվոլիքական պատկերների տեսքը աւելի պարզելու համար:

Եզ. ս.

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԳՐԻԳՈՐ — ՄԱՆԱՃԻԶՐ ԻԱՒԻԿ, ՄԻԶՐԱՆ
ՏՈՂՄԻՅ

1. Գրիգոր Լուսինի մասին՝ Աղեղեան, Զամեան, Յայնաւուրի, Որքեան, Կիւակոս, Սամուէլ Անցի, Ասողիկ:
2. Յիզքարուցիի վկայաբանութիւնը Գրիգորի մասին. Անհատականութեան ձեռք. Նիսիւրական, Լահապեհ և Քնարիկ մարգարաններ: Յիզքարուցիի Անհատականութեան ձեռք բռնական—553, Անյեմի. 9. Յիզքարուցիի վկայաբանի կ'երա ընկերակից Ներսէս Ռաժիկը: 3. Ներսէս Ի-ի բողոքը. յանուն Ռաժիկի վանք Դուինում 547—8 բռնի:
4. Մանանիկը—Գրիգորի Լուսինի վկայաբանութիւն, Անհատականութեան բռնական—545—6 բռնի. Միսրոն տնի. Երուանց Վշեմսպ Վրաց մարգարան, Մանանիկը իշխոսնէկութիւն կ'ընդունում Վրաստանում, Անհատականութեան կ'արտոնի գրանը:
5. Դուրեան ժամանակի յեանութեան նշաններ. Որդի Որմզդի—Որդի Կաւաւայ, Կրով ասեղի:

6. վկայաբանութեան ժամանակը ոչ ոչ 12-դ դարից. Ա. և B մտադրեր: 7. Գր. Ռաժկի վկայաբանութիւնը ասորե-
հն. նամաստեանութեան բուսականը 538 փրկի: Պիտան — Դուշ-
նապ — Երուանդ — Վշնասպ ? Մանաճիկը անունը նիւն և Վա-
նաճիկան. ասորիւն և հայր անկախ և նիւնանցից: 8. Սա-
սանան պետական օրհնէր կրօնափոխմանի վերաբերու-
թեամբ. մահուան պատիժ դեմակոտորանքին. ի ծեփ և
ի մանկութեան քրիստոնեաները ազատ ևն. Սահակ Աստու-
տանցուն և Ներսէս Ռաժկի դասավարտութեան օրհնա-
նք: 9. Գրիստոնեաների աշխարհահայեցողութիւնը խղճի
պատմութեան մասին. Շահապիվանի ուրեւորդ կանոնը —
մահ սրացողներին: 10. Մանաճիկը նկատարական վկայ.
Յիզարուզը նոյնպէս. Յիզարուզի քաղաւրը և զեւեղմանը
խոսկիներէ ժողովը, մի խոսքի մահապատ: 11. Բնագիր
է աղիւթ քի ասորեհեցից քաղաւանութիւն Յիզարուզի
վկայաբանութիւնը: 12. Չկայ աղիւթ վրացեհն Գրիգոր —
Մանաճիկի վկայաբանութիւն. Ռաժկն պարսկի վկայ
Վրաստանում: 13. Գրիգոր Պարսկի գրութեամբ պա-
ստեանը հայ մասնագրութեան մէջ:

1. Մ. Աւգերեանը իւր Լիակատար Վարք
Սրբոցում (Հատ. Ա. էջ 461 — 467) մի ամբողջ
վկայաբանութիւն է շարադրել, հիմնուելով հայ
պատմիչների վրայ. Գրիգոր Պարսկին նուիր-
ուած, ուր պատմում է, թէ իբր Գրիգոր — Մա-
նաճիկը ռաժիկը քրիստոնէութիւն է ընդունել
Դուինում, ձգնել է այնանդ մի փառքում և
յետոյ 551 թուին նահատակուել է Գեն-
շապուհից: Ինչպէս Չամչեանի, նաև Աւգերեա-
նի աղբիւրներն են եղել Յայամաւուրքը (2 յուն-
ուարի և 25 փետրուարի), Աստղիկ, որի մէջ չկայ
որ և է յիշատակութիւն Գրիգոր Պարսկի մա-
սին, Սամուէլ Անեցի, Կիրակոս և Ստ. Օր-
բելեան: Յայամաւուրքի պատմածն է. «Յայամ-
աւուր (2 յունուար) վկայաբանութիւն սրբոյն
Գրիգորի Պարսկին է Հայս», — 25 փետր. «Էա-
ղումք վկայեցին ի Պարս փասն հաւատոցն Քրի-
ստոս և այլ մի Գրիգոր անուն մեծաւ
համարձակութեամբ վկայեաց» (Յիզարուզիտի
վկայաբանութիւնից): Սամուէլ Անեցին իւր
քրոնիկոնում 551 թ. դնում է. «Սուրբն Մա-
նաճիկը՝ որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ ռա-
ժիկ, մարտիրոսութեամբ կատարեցաւ ի Քա.՝*:
նոյնը կրկնում է և Կիրակոս՝ «Յառաջին ամի
սորա (Մովսէս կաթողիկոսի ?) սուրբն Մանա-
ճիկը, որ անուանեցաւ Գրիգոր, ազգաւ տա-
ճիկ (= ռաժիկ) մարտիրոսութեամբ կատա-

րեցաւ:» (Աւգ. Լիակ. Վ. II. Ա. հատ. և Չամչ.
Հայ. Պատմ. Բ. հատ. էջ 255): Ստ. Օրբելեանը
թուելով հայոց եկեղեց. ժողովները՝ դրում է.
«Ի. դարձեալ ժողով ի Վփն յաւուրս Ներսիսի
կաթողիկոսի, որ փասն քաղիկեղոնական ասհ-
մանին և Նեստորի աղանդոյն, որ ի պղծայից
փանքն Գրիգորի Մանաճիկը ըռաժիկի ընդ
որում էր երանելի մարապոփան Սիւնեաց
Պետրոս՝ աշակերտ Մովսիսի Քեթիճոյի: (Ստ.
Օրբել. Պատմ. Նահանգ. Սիւնեաց, Փարիզ
1859, Հատ. Բ. էջ 201 [գլ. Կթ]):

2. Յիզարուզիտի ընդարձակ և վաւե-
րական վկայաբանութեան մէջ (Վարք և Վ. Կ.
սրբ. Վենետ. 1874, Հատ. Բ. էջ 124 — 130)
իրողութիւնը բողոքոյին այլ տեսակ է ներկա-
յացուած: Պարսից՝ Կաւատի որդի Խոսրով
թագաւորի ժամանակ Մախոշ անունով մեղք
պատահմամբ հանդիպում է արքային Էստիւլ.
«Սա [= Մախոշ] ի զիպուածոյ իմեք, ի բանա-
կըս թագաւորին հասանէր և պատահէր չար-
չարանաց սուրբ վկայի ուրումն՝ որում անուն
էր Գրիգորիոս: Հրաշացիալ ընդ համարձակու-
թիւն նահատակին... յայնմ հետէ զղջմամբ
ունէր զմոզութիւնն: Գայր անտի (թագաւո-
րական բանակից) յաշխարհն Սիւնեաց, պա-
րապելով յունկնդութիւն զրոց սրբոց, և
լեալ անդ սակաւ ամիսս՝ հասանէ ի Հայս. և
եկեալ յԱյրարատ գաւառ՝ բնակէր յոստանին
Հայոց ի Դուին: Աւրեմ Գրիգոր Պարսկի
մարտիրոսութեան տեղը արքունի բանակն
է, որանկից Մախոշը գնում է Սիւնիք, այն-
տեղից ի Հայս = Այրարատեան գաւառը,
Դուին ոստանը: Այդ ժամանակ «Հայոց իշ-
խանն» էր Նիխորականը (էջ 126): Նիխորա-
կանին յաջորդում է Նախապետ: Երեք տա-
րի յետոյ «Նախապետն» յաջորդում է Քնա-
րիկ: Քիչ յետոյ Պարսից թագաւորը ուղար-
կում է Հայաստան երկու իշխանս հաւատա-
րեան այց առնել երկրին, անուն միումն Նա-
տոյ՝ որ կոչի Գրովանդական, և երկրորդին
Պերոզ, որ էր Ռէոյ գաւառին մեղպետ և եր-
րորդին Խոյսպ՝ որ էր սպասաւոր արքային.
որք եկեալ ի Հայս բազում ուղղութիւնս
արարին» (էջ 127): Մախոշ — Յիզարուզիտը
նահատակում է ի քսաներորդի երրորդի
ամին Խոսրովու թագաւորի, որ օր երկու էր

* Սամ. էջ 74, վաղարշապատ, 1893.

քաղոց ամսոյ յաւուր կիւրակէի յերրորդ ժամու* (էջ 130): Վկայարանութեան հեղինակն է Ներսէս Ռաժիկը, որ բանասկից էր Մախոշին — եւ եւ Ներսէս չարչարակից եւ ընկերակից [այլ չէ ընկեր] սրբոյն արարի զպատմութիւնս ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ» (Տե՛ս Յայտմաւորքս նաեւ Տաշ. Յուլ. էջ 77, 564): Յայտմաւորքի այս յիշատակաբանն անշուշտ ծագում է նախնական բնագրից, թէ եւ չէ պահուած ընդարձակի (Վարք եւ Վ. Կ.) մէջ:

3. Մի ուրիշ փառաբանից փաւերագիր աւելի եւս պարզում է խնդիրը: Այլեւանը մէջ է բերում Ներսէս Բ-ի թղթերից հառուածներ Ռաժիկ Նեստորականներ իմասին: Որք եկեալ բնակեցան յաշարհիս մերում պատճառաւ փաճառապահութեանս եւ այժմ չարահար պղծակց անիծարբ արուեստաբ իւրեանց՝ յողիս մեր աղկեցին: Որչեւ իւրեանց պղծութեան հաւատոյ առաջնորդ չե գիտարարած եալ: Միւս թղթից. «Յեթմեամաներորդի ամի Խոսրովու արքայից արքայի (= 547-8 ամ Փրկչին), ի մարգարանութեան Նիհորական

(= Նիխորական) արարին իմն շինուած յանուն Մանածրհի Ռաժիկ, որ հաւատացեալ ի Քրիստոս եւ մկրտեալ անուանեցաւ Քրիզոր, եւ սպանաւ փաննորին հաւատոց, եւ ապա անուանեցին զնա տեղի ժողովոյ պղծութեան իւրեանց» (յոր հրատարակող որայլին եւ զոմանս ի Հայոց) ... Զայս աղէտ հոգեւոր տեսանելով հաաք, թէ պէտ եւ անագանս ի վերայ պատճառող ստութեան նոցա ... Իսկ մեր ոչ կարացեալ համբերել այսպիսի չար զործոց նոցա ... քանզեալ աւերեցաք զտեղի ապաւինի անորէնութեան նոցա, եւ բարձաք ի մէջ զղիշերոյն զոյն խաւար (Այլ. 413-4):

Այս հառուածներից հետեւում է, որ արգէն 547-8 թուին շինուած է Գուրնում խաժիկների փանք յանուն Քրիզոր առիկի ուրեմն եւ առիկի նահատակութիւնը այդ թուից առաջ է*:

4. Ներքեւում հրատարակուող փոքրիկ վկայարանութիւնը տալիս է մեզ Քրիզոր — Մանածրհի նահատակութեան թուականը եւ մի քանի կարեւոր մանրամասնութիւններ:

Ըստ այս վկայարանութեան Մանածրհը նահատակում է Խոսրովի 15-րդ տարում = փրկչական 545—546: Նա աղղաւ առիկի էր, այսինքն Պարսկաստանի Ռէ քաղաքից **, իսկ ցեղով նշանաւոր Միհրան տոհմից, որ Պարսկաստանի ամենանշանաւոր տոհմերից մէկն է: Մանածրհը ոչ թէ վանական էր Գուրնում, այլ զինուորական էր Վրաստանում, որտեղի մարզպանն էր այն ժամանակ երջանող Վշտապը: Քրիստոնէութիւն ընդունեց Վրաստանում, ուր եւ կրեց առաջին չորչարանքները՝ գլխովայր բրածեծ լինելով եւ

* Խոսրով Ա-ի քաջաւորութիւնը ըստ նեոքրիկի՝ 531—579 թուին է, ուրեմն այդ քաջաւորի 23-րդ տարին համապատասխանում է փրկչական 553—4 թուին: Կոնիքիւր Յիզորուցի վկայարանութեան անգղերէն քաղցմանութեան մէջ 23-ի փոխանակ զնուէ է 43, որով եւ Յիզորուցի մահապատիւնը փրկչական 574 թուին (սեւ Monuments of Early Christianity. London, 1894. Acts of Hixtibouzit, էջ 257): Սակայն այդ ակնհայտ սխալ է: Նահապատիւնն ճիշտ թուականն է 553 փրկչական: Այդ տարի մասապատիւնն էր, ըստ չարժական աստուրի, ընկնում է յուլիսի 11-ին: Բաղդի 2-րդ տարական տարեայ 122-րդ տն է, ուրեմն 553 թուին ֆաղդի 2-րդ համապատասխանում է անյանքի 9-ին [21-րդ յուլիսից + 31 օգոստ. + 30 սեպտ. + 31 հոկտ. + 9 անյանք. = 122]: Եւ իսկայս 553 թուին անյանքի 9-րդ ընկնում է կիրակի օր [ս. Հովնաթան ցուցակ, Արարատ, յուլիս 1898]: Ինչպէս որ շատ ճիշտ գրում է վկայարանը՝ «որ օր ետլուէր ֆաղդ ամսոյ յաւուր կիրակիի յերրորդ ժամատ»: Ուրեմն մահապատիւնն ճշտագոյն թուականն է 553 թ. անյանքի 9-րդ, կիրակի օր ժամը՝ ըստ այժմեան, արեւմտեան, հաշուի՝ ինքնին: Ժամանակագրական մանրամասնութեանց այսպիսի ճշգրտութիւնը զօրեղ ապացոյց է, որ Ներսէս Ռաժիկը ժամանակակից եւ ականաւոր գրող է, ինչպէս որ նաեւ վկայում է իմը: Այսպիսով բարձրանում է եւ վկայարանութեան արժէքը իրեն պատմական վաւերագրի՝ վեցերորդ դարու կիսից:

* Այժմ ունիմք արդեւ Ներսէս Բ-ի քղերի ամբողջական հրատարակութիւնը, սեւ Գիւրգ Թրքոյց, Թիֆլիս, 1901, էջ 70—75: Այս հրատարակութիւնն ունի աւելի լուրջ քննարկում՝ «վանաւաշանութեան» (փոխ. վանապատիւնութեան): Տալիս է նաեւ խաժիկների վանքը ֆանդիլու թուականը՝ «ի ֆանն էւ յորրորդ ամի Խոսրովու արքայից արքայի, ի սուրբ (ի) ֆառասնեւորդան, ի կիրակիի իւրդ՝ զամենին» (էջ 72): Ուրեմն՝ փրկչական 554 թուին, ծագագրի կիրակին: (Ժամօք. արագրութեան):

** Ռէ քաղաքի մասին սեւ Armen. Gram. Հիւրմանի Ա. մասն, էջ 70, որ եւ վկայութիւններ Սեբեոսից, Խորեն. Այսարհացութիւնից եւն: Ռէ=պարսկերէն եւ ասորերէն Ռայ, Մարասանի մայրաքաղաքն էր:

զինի ոսկըը ջարդուելով: Նա հաստատուեց «արքունի դրանք» բանակից ոչ հեռու:

5. Այս թմակադին տեղեկութեանց հետ վկայարանութիւնս ունի և մի երկու կապիտ սխալներս որ գրութեան ժամանակի յեանութեան նշաններ են:

Ախպէր է վկայի ժամանակակից Խոսրով թագաւորին համարել Որմզդի որդիս այլ պէտք է լինի՝ որդի Կաւառայ: Ինչպէս որ և իսկապէս ունի Յիզարուզդի վկայարանութիւնը: Աւելի մեծ սխալ է կարծելը թէ կրակապաշտ պարսիկները քրիստոնեայ վաներին տանջում էին նաև հրով (տես ա. 21, «բազում» տանջանաց համբերելն՝ սրոյ և հրոյ): Սրին. Նապուհի հալածանքների ժամանակ քրիստոնեաների վրայ գործ գրուող բաղմամբիւ չարչարանքների թուում չկայ կրակը և չորրորդ դարու վկայարանից բացորոշ վկայութիւն ունինք, որ ասում է. «բայց ի միջի միայն խորամանկութեանէ, զոր եմք զազատութեան յաշխարհ, պահեցին զերանելի սուրբնս, զի հրով դո՛ւ ոչ այնչեղն, քան զի զհրոյն պաշտէին» (Աբրահ. Խոսրով. էջ 31, իմ հրատարակութիւնը):

6. Այս նկատողութիւններիցս հետեւում է, որ մեր այս վկայարանութիւնը չէ կարող գրուած՝ կամ աւելի հաւանականաբար ընդարձակից համառօտում՝ լինել Սասանեան տիրապետութեան ժամանակս այլ շատ աւելի ուշ մահմաական տիրապետութեան շրջանում, երբ սոխորական էր նաև հրով տանջել: Բայց այսուամենայնիւ չէ կարող ուշ լինել 12-դ դարից, որովհետև մեր երկու ձեռագրերը՝ A և B ձառնարկները՝ թուղթի ստորին երկաթագիրս մանրամասն նկարագրուած են մեր մի այլ աշխատութեան մէջ: (Տես Ազաթ. Աղբիւրներից. Վաղարշապատ 1896, էջ 42—60):

7. Գրիգոր առմիկի վկայարանութիւնը կայ և ասորերէնս ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւններով (Auszüge aus syrischen Akten. persischer Märtyrer, G. Hoffmann, 1, էջ 78—86): Հայ և ասորի վկայարանութեանց ասորերութիւնը բացի ասորւ ընդարձակ և մանրամասն իսկ հայի կրօնաւ լինելուց՝ այն է, որ ասորին Գրիգորի հիթանոսական անունը դնում է ոչ Մանա-

ծիրհ, այլ Պիրան - Գուշնասպ, որ հայերէնում պիտի լինէր Վշնասպ վերջաւորութեամբ մի անունս իսկ նա հաստատութեան թուականը՝ Անուշիրուան Խոսրովի 10-դ յուսաց 850 թուականը, որ է փրկական 538 թ-ը ուրեմն հինգ տարով հայից կանուխ: Ասորին չունի նաև Վրաստանի մարզպան երուանդ Վշնասպի անունը, թէև ճոխ է Վրաց, Աղուանից և եղբայր աշխարհների մասին տեղեկութիւններով: Ասորին Պիրան-Գուշնասպին համարում է Հիւսիսի մարզպան (Gouverneur über die Grenze und Mark des Nordens), Գուրգան և Ասանս այսինքն է՝ Վրաց և Աղուանից աշխարհներում: Մինչդեռ հայը երուանդ Վրշնասպ է անուանում մարզպանին և այս Վշնասպն է Մանածիրհ—Գրիգորին առաջին չարչարողը: Թուում է թէ երկու բնագրերում Պիրան - Գուշնասպ և երուանդ - Վշնասպը նոյն անձը պիտի լինին բայց երուանդը պարսկերէնում պիտի լինէր Արուանդ և ոչ Պիրան: Մեզ թուում է որ հայ բնագրի տեղեկութիւնը պիտի լինի ուղիղը քանի որ Գրիգորի Մանածիրհ անունն մասին ժամանակակիցի վկայութիւն ունինք Ներսէս Բ-ի թղթում: Ասորի և հայ վկայարանութիւնները միմեանցից անկախ են:

8. Գրիգոր առմիկը ինչպէս և Յիզարուզիսը զոհ զնացին ոչ թէ քրիստոնեաների դէմ ընդհանուր հալածանքիս այլ Սասանեան պետական այն օրէնքի գործադրութեանս որով արդելում էր մաղղեզականին «ղեկաւորոյս» լինելս այսինքն ուրիշ կրօնի դասնալ ճիշտ այնպէս ինչպէս քրիստոնեայ շատ տէրութեանց մէջ զանազան պատիժների սպառնալքով արդելում էր տիրող կրօնից և դաւանութիւնից հրաժարուիլը կամ ինչպէս նոյն իսկ այժմ՝ տիրող օրէնքի զօրութեամբ արդելում է ռուս պետութեան մէջ՝ քրիստոնեային ոչ—քրիստոնեական կրօն ընդունելը և մանաւանդ պետական կրօնին՝ պառօտաւ դաւանութեան պատկանողին՝ նաև որևէ այլ քրիստոնեական դաւանութեան դառնալը: Այս օրէնքի հիման վրայ էր օրինակ որ Յիզարուզիսի բանակիցներից Ներսէս Առմիկը և Մահակ Արարատականցին կարողանալով ապացուցանել ի մանկութեանէ իրենց քրիստոնեայ լի-

ներք՝ աղատում են. «Ասէ մագական ցներսկս՝
Ընդէր՝ եղեր քրիստոնեայ:—Ասէ երանելին.
Մայր իմ քրիստոնեայ էր և ի տղայութեանն
էի հաւատացեալ ի Քրիստոս: չգիտեմ ընտ-
ղձեր զենդ: Հարցեալ և ընդ Սահակ և նա
ասէ. Ի տղայութեանն լեալ էի քրիստոնեայ»
(Վրբ. և Վկ. էջ 128): Ուստի և մեր հրա-
տարարած այս վկայարանութիւնը՝ համաձայն
է արտմական ճշմարտութեան՝ երբ հալած-
ումն է համարում միայն «նորահաւաններին»
— մարդկայանութիւնից քրիստոնէութիւն
ընդունողներին: որոնց մասին պարսիկ պետա-
կան օրէնքը երբեմն զանցատութեան էր
տրւում և երբեմն խոսիւ գործադրում էր:

9. Ուշադրութեան արժանի է և այն,
որ կրօնական ազատութիւնը սահմանափակող
այս օրէնքը հազիւ թէ հակառէր քրիստոնեայ
հպատակների աշխարհահայեցողութեանը, ու-
րովհետեւ խղճի ազատութեան մասին նոյն տե-
սակէան ունէին և քրիստոնեաները: Քրիստոնէ-
ութիւնն ուրացողներին մահ սպառնացող նա-
հապիվանի կանոնը անհրաժեշտ պայցոյց է, որ
այս կէտում ոչնչով չէին տարբերում քրիստո-
նեաները մադդեգականներից: Նահապիվանի Բ-դ
կանոնն ասում է. «Եթէ որ ի կախարդութեան
գտցի կամ յաւաքութեան և կամ յայլ ի չար
գործս և ի վզջումն և յաղաղխարութիւն
ոչ եկեացեն՝ ըստ Գրոց հրամանի քարկոծ
լիցին...»:

Հին—կտակարանի վրայ հիմնուած այս
կանոնը՝ անշուշտ նոյնչափ հիգու է աւետա-
րանի ոգուց: որչափ որ մօտ է մագական օրէն-
քին, որի լոկ անկրակաբանութիւնը կարող է
համարուել: Ուրեմն՝ հակառակ մեր մի կարգ
զրոյների կարծեաց, հինգերորդ դարի հայե-
րը խղճի ազատութեան խնդրում հազիւ
թէ տարբերուէին տիրող պարսիկներից:

10. Թւում է թէ Մանածիհը, թերեւս
նաեւ Յիզրու զիարը* նեստորական վկաներ էին:

* Առանց աղբիւր նշանակելու Այիշակը մէջ է քե-
րում նկատուել հաստատել. «Եւ բարձեալ գտար մար-
մինն աքոյ մարտիրոսին՝ մեծի հայրապետին ներսիս, ի
բովանդակ նպակոպոսոս և զիւրիս կենդեցոյ: եղին մեծ
ի սուր կենդեցին կարողութեամբ յարեւելից կոյմանէ,
չեմեալ ի վերայ վայարաւ սուր՝ կոպածոյ քարաւորս:
(Այր. 406): Ի՞նչ կարողութեամբ անունը և քեւեղագրական

յամենայն զէպս նաեւ նեստորականներից
առանձնապէս յարգուած: Վերեւում տեսանք
թէ ինչ լեզուով է խօսում Ներսէս Բ Կա-
թողիկոսը: Մանածիհը—Գրիգորի կենդեցին
կամ վանքը անուանում է շինուած իմնա:
Նեստորականների եպիսկոպոսին «պղծութեան
հաւատոյ առաջնորդ և չեպիսկոպոս» և ին-
չակ Յիզրուզիտի վրայութեան ժամանակ
տեսնում ենք թէ ինչպէս է վարւում մի
մահապարտ «ի ժողովոյն Խուժկաց» [համե-
մատիր վերեւում առաջ բերուած Ներսէս
Բ-ի խօսքերը՝ «և ապա անուանեցին զնա Կէ-
ղէ Ժողովոյ պղծութեան իւրեանց»]: Ահա
այդ հատուածը՝ «Իսկեցաւ ի նմին առւեր
հանել ի վայտ երկուս մահապարտս զորս և
հանին իսկ ընդ նոսա, մինն էր ի ժողովոյն
Խուժկաց, զոր անուան ի վայտն՝ համբուրեր
զոսս սուրբ վկային [Յիզրուզիտի] և առեալ
հող արիւնախառն որ ի կաթուածոց վկային՝
ընկենայր ի ծոց իւր»:

11. Հարց է ծագում մեր կարծիքով թէ
արդեօք Յիզրուզիտի վկայարանութիւնը որի
միջ մանրամասն յիշուած են պարսիկ մարդ-
պանները, պատմական անուններ և տեղեկու-
թիւններ, որ մեզ յայտնի չեն ուրիշ աղբիւր-
ներից, և որի միջ չէ յիշուած ժամանակա-
կից Հայոց կաթողիկոսը, որ նստում էր նոյն
իսկ Դուինում: Բնագիր է արդեօք թէ թարգ-
մանութիւն ասորերէնից: Ներսէս Ռաժիկը
թէ և հարկաւ կարող էր իմանալ հայերէն
բայց հաւանական է թւում, որ նա զրաժ
կլինէր ասորերէն իւր կրօնակիցների համար:
յետոյ միայն այդ վկայարանութիւնը կ'իմարդ-
մանուէր հայերէն: Ուստի և որոնելու է թէ
չէ՞ պահուած ասորերէնում որ և է հետք
Յիզրուզիտի վկայարանութիւնից:

12. Եթէ ոչ Յիզրուզիտի գտնէ Մա-
նածիհը—Գրիգորի վկայարանութիւնը յայտ-
նի պիտի լինէր և վրացիներին քանի որ
Գրիգորը, ինքը նշանաւոր Միհրան տոհմից
եթէ, ոչ մարդպան ինչպէս գրում է ասորին,
այլ գտնէ նշանաւոր զինուորական պաշտօնա-

մանրամասնութիւններ ցոյց են տալիս որ շատ աղ-
բիւրից է: Յիզրուզի մանհասկութիւնը նեստրական խու-
ժիկների հալածութեան և նրանց ժողովական խանդու-
լուց ասուք է:

10 զատուած պաշտութիւն երկրպագեցեն
արեգական և պաշտեցեն զհօր:

Եւ ի հառանել այսպիսի հրամանի առ
զատուորս տեղեաց տեղեաց՝ խոսովու-
թիւն յոյժ լինէր սրբոյ եկեղեցւոյ և
15 տրտմութիւն մեծ, զի յամենայն դաւաճս
ունելով ի նորահաւատիցն՝ սատարիկ և
գառն տանջանս ի վերայ հասուցանէին,
որոց ժամանեալ ատուածային աւգնա-
կանութիւնն կարծրացուցանէր զսիրտս
20 նոցա ի ժուժկալութիւն, յորմէ բազում
տանջանաց համբերէին՝ սրոյ և հրոյ, և
խեղճման և փայտի, բարի ընթացիւք
կատարեալ զվարս կենաց իւրեանց:

Յորում ժամանակի այր ոմն, սրոյ ա-
25 նուն էր Մանածիհօր, աշխարհաւ Ռա-
ժիկ, յաղղէ որ կոչի Միհրան. սա էր
ի զինուորութեան ի Վրաց աշխարհին և
յուսացեալ յատուած երկնի և երկրի,
ի Հայր և յՈրդի և ի Հոգին սուրբ, և
անուանեալ Գրիգորիոս, զոր սուրբ Հո-
30 գին կարգեալ էր ի գասս դուարթնոցն:

Այս երանելիս Գրիգորիոս բազում
տանջանս կրեաց՝ ի Վրաց մարդպանէն,
որոյ անուն էր Երուանդ Վչնասպ: Քան-
35 զի կախեալ զսուրբն գլխովայր բրածեծ
առնէին և ի գելարանացն գլխոյն ոսկրն
բեկանէր: Եւ այսպէս անողորմ դատեալ
զսուրբն՝ ոչինչ կարաց անաւրէնն խախ-
տել զհաստատութիւն հաւատոց նորա:

40 Ապա խորհեալ վասն նորա, զի էր
այրն երեւելի, առաքէր զնա կապանաւք
ի գունն արքունի: Եւ հասեալ սրբոյն ի
բանակն՝ յանդիման լինէր մոգպետին:

Եւ ուսեալ եթէ բազում ինչ չարչա-
45 րեալ սրբոյն չուրացաւ՝ մտեալ յարքու-
նիսն հարցանէր վասն սրբոյ վկային զար-
քայն, թէ որպէս տացէ հրաման սպա-
նանել զնա:

Պատասխանի ետ թագաւորն և տաէ.
50 Մի այր տաս սպանանել և բազում
քրիտոնեայս առնել, զի ի նորա մեռա-
նին բազումք թողուն զմեր գենա և
գառնան յատուած նոցա:

Ասէ մոգպետն առաջի թագաւորին.
55 Զառաք այր տոհմիկ որ լինի գենակո-

րոյս ոչ հրամայեն ապրեցուցանել մեր
աւրէնքն:

Եւ ընկալաւ հրաման յարքայէն սպա-
նանել զերանելին: Եւ ելեալ նստէր ա-
մենայն նախարարաւքն դատել զսուրբն:
60 Եւ ամեալ առաջի՝ խոստանայր նմա պար-
գես և պատիւս մեծամեծս, զի ուրաս-
ցի զճշմարիտ հաւատս և երկրպագեցէ
տարերք՝ արեգական և լուսնի և ջրոյ և
65 հրոյ. ապա թէ ոչ դառնայցէ՝ սպանայր
ի վերայ նորա ամել տանջանս անհե-
րինս և մահ գոնդակ:

Իսկ սուրբն Գրիգորիոս առաւել հա-
մարձակեալ բարձր ձայնիւ ուրանայր
70 զբազմատուածութիւն նոցա և խոստո-
վանէր զհաւատս Գրիգորիոսի սրբւոյն Աս-
տուծոյ բարձրելոյ որ յանուն Հաւր և
Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ միասնական
Երրորդութեանն, բարձրաբարբառ ա-
75 զաղակելով խոստովանէր յանդիման ա-
մենայն պարսկական մոգակոյտ հրապա-
րակին:

Յայնժամ հրամայեաց մոգպետն մո-
գուցն՝ հաւատարմաց տանել զսուրբն
80 Գրիգոր ի զատական տեղի մի և սրով
սպանանել:

Եւ նոցա տարեալ զսուրբն ի տեղին
գլխատեցին զնա մինչդեռ փառաւորէր
զամենասուրբ զԵրրորդութիւնն, զՀայր և
85 զՈրդի և զսուրբ Հոգին, որում և մեք
երկրպագելով գովութիւն մատուցուք
մեծի իշխանութեանն, զի նմա վայելէ
փառք իշխանութիւն և պատիւ այժմ
և միշտ և յաւիտեան յաւիտենից. ամէն:

ևաք 12 B այսպիսոյ 14 B եկեղեցոյ 18 B ժա-
մանել ա ծ 23 A կատարել 24 B որում 25 B մա-
նածիւր 31 A զլրարթնոցն 32 A երանիս 37 B
անողորմն դատել 42 B արքային 43 B մոգպետին
51 B մեռանին 61 B ամել 63 B հաւատն 65 B
ապայ 67 AB զմընդակ 68 B համարձակել 70 B
նոցայ 71 B գնաւատն 72 A բարձրելու 82 B
տարել 86—89 B մատուցուք գոհութիւն, տը-
հնութիւն և փառք, յաւիտեան յաւիտենից ամեն: